

Instytut Filologii Polskiej UG
Gdańsk

JERZY TREDER

Gdańsk we frazeologii

Gdańsk dans la phraséologie

Można postawić pytanie, jak milenijny Gdańsk¹ i jego starożytna nazwa zaznaczyły się we frazeologii. Wiadomo bowiem, że wiele miejscowości weszło nie tylko do przysłów², por. *krakowskim targiem 'kompromisowo'* (1618), *częstochowskie kadencje* (1779)/ *rym 'liche wiersze'* (1852). Zgromadzenie w jednym miejscu interesujących nas materiałów pokazuje, że miasto „znowu nasze”³ i jego nazwa były dość popularne i może nie tak zupełnie przypadkowo wymieniano się często we frazeologii z Krakowem: Gdańsk na północy u ujścia Wisły, Kraków na południu blisko źródeł Wisły. Zestawienie takie pozwala poza tym lepiej określić znaczenie jednostek frazeologicznych, podłoże frazeologii i jej dynamikę rozwojową.

A oto interesująca frazeologia według strukturalnych typów:

---

¹ Por. *urbe Gydanyzc w Żywocie św. Wojciecha* z 997 r.

² Pomijam tutaj należące do paremiografii i paremiologii przysłowia, aczkolwiek niektóre frazeologizmy z nimi ściślej się wiążą, np. *Dobrze Polsce przē Pomorsce, a i Pomorsce nie złe przē Polsce*. Por. J. Treder, *Pomorskie nazwy geograficzne we frazeologii*, „Jantarowe Szlaki”, r. XXXI 1988, nr 2 (208), s. 41-44; tu ujęto też przysłowia.

³ Por. A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, ks. IV, wers 823 *Dyplomatyka i lowy*: „Miasto Gdańsk, niegdyś nasze, będzie znowu nasze!”, też 1957 Red. NKP I 608 jako „slogan polityczny, szczególnie popularny przed II wojną światową”.

1. Wyrażenia:

†*maty Gdańsk* 1874 A. Darowski obok *galicyjski Gdańsk*: „nazywano tak dawniej niektóre miasta, np. Łask w Sieradzkim i Ulanów nad Sanem” NKP II 608; oba były targowiskami: Łask — położony nad rzeką, skrzyżowanie kilku dróg; Ulanów — w widłach Tanwi i Sanu; por. o Bieczu i Krośnie: *maty Kraków* (parva Cracovia) 1933 Bystroń NKP II 189;

†*po gdańsku* '?': *Kolo to powinno być okowane gładko, po Gdańsku* (Solsk Geom. 2, 7) 1806 Linde II 33 jako ilustracja †*gdańskim sposobem, auf Danzäfer Art* "?", gdy w NKP I 607 razem z *gdańska robota*;

†*gdańska robota* 'dokładna, staranna' 1900 Sł. warsz. NKP I 607, a do tego odesłanie od *krakowskiej roboty* '?' 1902 Goldstein NKP II 188;

†*gduńsko klótnia* 'bez powodu' 1955 Roppel NKP I 608; zapewne nawiązanie do przysł. *Burmistrz gdański rozgniewał się na króla Polski, co z tego będzie nie wiem* 1696 Potocki NKP I 608, o którym niżej;

mo gębule jak gduńsko brama 1897 Derdowski, Roppel i *mã pësk jak gduńskã brõma* Sychta I 317, RopKMM 14 jako war. *gęba u niego jak brama krakowska* 1886 Rapacki, a z kolei to war. wobec *gęba jak Floriańska Brama* 1866 Łepkowski NKP I 613; wątpliwa niezależność porównań, ale Gdańsk istotnie miastem bram⁴.

2. Zwroty:

†*spuścić do Gdańska* 'roztrwonić, przepuścić, stracić' 1838 Pauli NKP I 608 ≤ *Te zaś żołądki prowadzą do Gdańska poty cnych kmiotków, a raczej do Chłańska, Stamtąd ma pycha podżogę do zbytku Miasto pożytku* 1595 Klonowicz, *Gdańsko — chłańsko* 1852 Czelakowski NKP I 607; por. jednak dosłowne: *spust do Gdańska* obok *fryjor do Gdańska* Linde II 33, też pol *fryjor* Linde I 674: 'wiosenne spuszczenie zwłaszcza do Gdańska', np. *Trzeba wymłócić pszenicę, na przyszły fryjor do Gdańska*;

ta sama pól gdõnska pëgådã 'o kobiecie pyskatej' Sy I 316/ ... *potrafi pëgadac* Ex;

won jachël ze Sławoszëna na Karwią do Gdąńska 'okreźną drogą' 1866 Ceynowa, RopKMM 14, Ex obok *uon jechał z Pucka na Kartuzy do Gdańska* SGP Karłowicza: *jechał z Krakowa do Warszawy na Lublin* 1830 Wójcicki NKP I 837;

tym tępym nożem (abo: *na nim*) *możesz do Gduńska rëdowac* RopKMM 14, *na tępym nożu możesz do Gduńska rëdowac* 1955 Roppel, Sychta III 224, Ex: *na tym ostrzu choć do Krakowa zajechać* 1852 Lipiński NK II 657;

⁴ Por. np. J. Samp, *Miasto czterdziestu bram*, Gdańsk 1997.

je takê xleba, że bez ńego/ pżezeń Gduńsk je wżec 'o cieniej skibce chleba' Sychta I 316, II 33, Ex: *Kraków przez co zobaczyć* 1879 Karłowicz, *Bez tę kromeckę chleba...* NKP III 661;

xwalęc cos, iak gdańščón zgnitęgo sleza Lorentz I 220, *zalecac* 'zachwalać' *cos jak gduńczón zgnitęgo sleza* 'usilnie, namolnie' (pn., sr.) Sychta II 341; gdańszczanina można było przechytżyć?

†*jejmość wystrojona jak lalka gdańska* 1806 Linde, analog. 1852 Lipiński: *wystroił się jak lalka* NKP III 331; por. Rop KMM 24: *W Gduńsku są piękne pupci i falszëwé bubci (abo bófcy)*, a do tego por. *gduńści bufce* 'chuligani' Sychta I 317;

†*wyszczrzyć ząbki jako gdańskie organy na kościół: Król się nam uśmiechał i wysycrzył ząbki*, jako *gdańskie organy na kościół* 1612 Per. Maćk. NKP III 842; *uśmiechu pełną gębą* przez aluzję do piszczałek organów, ale nie w katedrze oliwskiej, bo te pochodzą z lat 1763–1788;

†*rozgniewał/ porwał się jak burmistrz gdański na króla polskiego* 1894 Ad, *rozgořit się šáltis gduński na króla polskęgo* Sychta I 317 (powszechny?) ≤ przysl. *Burmistrz gdański rozgniewał się na króla Polski, co z tego będzie nie wiem* 1696 Potocki, *Rozgniewał się burmistrz gdański na król polski, wielka wojna będzie* 1852 Lipiński, *pogniewał się wójt gdański na polskiego króla* Gloger, ... *na króla polskiego* 1913 Reymont, NKP I 608; RopKMM 24: „Aluzja do buntu gdańszczan przeciw królowi Stefanowi Batoremu”.

3. Frazy:

jego brat ve Gduńsku goli 'o tęym nożu' Sychta I 316 (powszechny?): *za Pilicą z brzytwy golił* 1855 Sabowski, *Dobry noż, jego brat za Wisłą goli* 1894 Ad, *ostrzy, jego brat za Warsiawo Żydom brody golił* 1901 Milewska NKP II 656; człon *brat* 'członek bractwa, cechu', por. *cechowy brat?*

jemu tak gęba lâtá jak gdąnski babie 1866 Ceynowa: war. *jemu tak jęzëk pëtluje jak gdąnszej babie* 1897 Derdowski, Roppel NKP I 608; *jê tak pësk lâtá jak babe gdónské* Sychta I 317; por. tu może przysl. *Król się nam uśmiechał i wysycrzył ząbki, jako gdańskie organy na kościół* 1612 Per. Maćk. NKP III 842.

Zebrano zatem łącznie 18 jednostek, mianowicie: 7 wyrażeń, w tym 1 porównawcze i tylko ono z wyrażeń dziś żywe w kaszubszczyźnie; 9 zwrotów, w tym 2 dawne, pozostałe obecnie używane w kaszubszczyźnie, m.in. 2 porównawcze; 2 frazy, w tym 1 porównawcza, obie jeszcze dziś żywe, choć jedna raczej już w zaniku. Nie ma pewności co do znaczenia wyrażenia *po gdańsku* i *gdańskim sposobem*, a w przypadku zwrotu *spuścić do Gdańska* 'przepuścić, stracić' trzeba wierzyć, że to frazeologizm wobec luźnego połączenia

w znaczeniu 'splyw barek. statków rzecznych...' Gdy chodzi o genezę, to pierwotna motywacja wszystkich wydaje się jasna, poza typem *jego brat ve Gduńsku goli*. Jakie fakty się za nim kryją?

Żywotność większości frazeologizmów z leksemami *Gdańsk, gdański, gdańszczanin* ogranicza się dziś zatem tylko do Kaszub i raczej tak było również w przeszłości; niektóre wariantowe bez tych leksemów mogą występować w ogólnej polszczyźnie lub w innych regionach Polski. Kaszubskie frazeologizmy są zatem argumentem na rzecz rzeczywistego istnienia czy ich używania w przeszłości.

Istotny wydaje się podział na jednostki: 1. Oryginalne (10): †*mały Gdańsk* 1874 (tu wtórne: †*mały/ galicyjski Kraków* 1933), †*po gdańsku* '?' 1806, †*gdańskim sposobem*, †*gduńsko klótnia* 'bez powodu' 1955, †*spuścić do Gdańska* 'przepuścić, stracić' 1838, *ta sama pól gdńska přegãdã* 'o kobiecie pyskatej' Sychta, *xvalěc cos, iak gdańščón zgnítěguo sleza* Lorentz, *Jemu tak gęba látã jak gdński babie* 1866 Ceynowa, *je takě xleba, że bez něgo/ přzeń Gduńsk je vřzec* Sychta: *Kraków przez co zobaczyć* 1879, †*Rozgniewał/ porwał się jak burmistrz gdański na króla polskiego* 1894; 2. Wariantowe (6): †*gdańska robota, mo gębulę jak gduńsko brama, won jachěl ze Sławoszėna na Karwię do Gdńska, na tęym nożu mozesz do Gduńska ředowac, jego brat ve Gduńsku goli, †jjejmość wystrojona jak lalka gdańska*.

Kilka oryginalnych jednostek powstało raczej poza Gdańskiem, Kaszubami czy Pomorzem, np. †*mały Gdańsk*, †*spuścić do Gdańska*; tak też chyba wariantowe †*jjejmość wystrojona jak lalka gdańska*. Większość jednak powstała na miejscu czy w bezpośrednim zasięgu Gdańska, mianowicie w mowie Kaszubów, np. †*gduńsko klótnia*; *ta sama pól gdńska přegãdã*; *xvalěc cos, iak gdańščón zgnítěguo sleza*; tak też większość wariantów, np. *mo gębulę jak gduńsko brama*; *won jachěl ze Sławoszėna na Karwię do Gdńska, ta sama pól gdńska přegãdã*; *na tęym nożu mozesz do Gduńska ředowac*; *bez něgo/ přzeń Gduńsk je vřzec*. Fraza porównawcza *rozgořil sę šãltis gduński na króla polskěgo* dowodzi „dobrej pamięci” Kaszubów, ale ona sama wcale nie musiała zrodzić się wśród Kaszubów. Do jakiej społeczności odnieść np. †*gdańskim sposobem*, †*gdańska robota*, †*po gdańsku* itd.?

Takie aktualizowanie przysłów — twory paremiografów — praktykowane było szeroko, np. *W Gduńsku rozěmu nie kupisz* 1955 Roppel jako war. *Kto rozumu mieć nie będzie, we Włoszech go nie nabędzie* 1570 Fac NKP III 85⁵. W naszym materiale zastanawia adaptacja faktów z innych terenów,

⁵ Roppel asymilował frazeologię i paremiografię ogólną czy „rolniczo-ładową” do potrzeb Kaszub jako krainy nadmorskiej, co szczególnie widoczne w RopKMM.

szczególne zaś z pierwotnymi chyba leksemami *Kraków, krakowski*, np. *†gdańska robota* 'dokładna, staranna' 1900: *krakowskiej roboty* '?' 1902, *mo gębulę jak gduńsko brama* 1897: *gęba u niego jak brama krakowska* 1886, *won jachêł ze Sławoszéna na Karwią do Gduńska* 'okrezną drogą' 1866: *jechał z Krakowa do Warszawa na Lublin* 1830, *na tęym nożu możesz do Gduńska rédowac* 1955: *na tym ostrzu choć do Krakowa zajechać* 1852, *jego brat ve Gduńsku goli* 'o tęym nożu' Sychta: *jego brat za Wistą goli* 1894. Ile starszych z tymi leksemami, ile zaś z *Gdańsk, gdański*?

Na koniec podkreślić należy zasobność frazeologii kaszubskiej, jej archaiczność, żywotność i siły asymilacyjne. To Kaszubom i kaszubszczyźnie Gdańsk zawdzięcza obecność we frazeologii, a także w paremiografii⁶, podobnie jak Słowiańszczyzna znaczną frekwencję leksemu *morze* we frazeologii (por. NKP II 521–524)⁷.

SKRÓTY:

- Linde — S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1951.
 Lorentz — F. Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch*, Bd. I A-P, Berlin 1958.
 NKP — *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. I-IV, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1969–1978. Uwaga: Nie objaśniam bliżej skrótów w dziele tym stosowanych, wskazując jedynie, że zbiory Ceynowy z 1852 i 1866 (*Skôrb kaszëbsko-słowińszci mowë*), Derdowski 1897 (*Nórcyk kaszubszi...*), a Roppel był korespondentem terenowym Redakcji.
 RopKMM — L. Roppel, *Z księgi mądrości morzan. 13 centurii przysłów i powiedzonek kaszubskich o morzu*, Gdańsk 1965; por. wyżej NKP.
 Sychta — B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I-VII, Wrocław 1967–1976.

⁶ Por. *Bodajes nie miał chleba inszego jak w Oliwie* 'bodajes z głodu umarł'; przymowa do skamieniałego chleba, który w klasztorze oliwskim pokazują 1806 Linde III 546, por. NKP II 731 i literacki opis w: F. Sędzicki, *Baśnie kaszubskie*, Gdańsk 1979, s. 173; baśń pt. *Kamień*. Podstawą ujęcie biblijne: *Gdy któregoś z was syn prosi o chleb, czy jest taki, który poda mu kamień* Mt 7,9 i Łk 11,11.

⁷ Por. J. Treder, *Morze i wiatr w idiomatyce kaszubskiej*, „Nautologia”, r. XXII, 1987 nr 1, s. 40–51.

RÉSUMÉ

L'auteur considère 18 expressions phraséologiques contenant les lexèmes *Gdańsk*, *gdański*, *gdańszczanin*: 7 expressions phraséologiques, y compris une expression comparative qui est la seule expression vivante dans la région de la Cachubie; 9 locutions, dont deux sont anciennes et les autres sont toujours employées dans cette région, y compris deux locutions comparatives; deux phrases, dont une est comparative, et les deux sont toujours vivantes. La plupart de ces expressions ont été employées et sont employées seulement dans la région de la Cachubie. Ce qui est très intéressant, ce sont les variantes qui actualisent et adaptent des unités créées dans d'autres régions, surtout celles qui comportent les lexèmes primitifs: *Kraków*, *krakowski*. Cela confirme la richesse de la phraséologie de la Cachubie, son caractère archaïque, sa vitalité et ses possibilités d'assimilation.

C'est aux Cachubes et à la Cachubie que Gdańsk doit sa présence dans la phraséologie et dans la parémiographie.